

УДК 94(477)''19''+323.1

А.З.Шайхатдінов

МОВНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ДОНБАСУ

У статті досліджено основні напрями діяльності національно-культурних товариств Донецької області у сфері відродження національних мов. Проаналізовані здобутки та проблеми у справі національного шкільництва, визначено особливості розвитку недільних шкіл, охарактеризовані ЗМІ етнічних громад та ступень використання ними національних мов.

Ключові слова: національно-культурні товариства, етнічні меншини, культурна інфраструктура, етнокультурне відродження.

У процесі національно-культурного відродження чільне місце займає відродження рідної мови. Адже мова, це не лише прагматичний засіб спілкування людей, це важливий показник етнічної ідентичності, це „еквівалент людського духу, глибокого досвіду поколінь, самого національного буття в його минулому, сучасному і майбутньому” (І. Дзюба). Тому й не випадковим є те, що вже перші кроки етнічної самоорганізації меншин у Донецькій області (як і взагалі на радянському просторі) позначилися акцентуванням мовних аспектів етнічного буття. Мовне питання й зараз є одним з найактуальніших у діяльності національно-культурних товариств. Політико-правові аспекти реалізації мовних прав етнічних меншин України досліджувалися у роботах провідних українських етнополітологів М. Шульги [1], Л. Нагорної [2], О. Майбороди [3], Ю. Римаренко [4], Л. Лойко [5], В. Єрмолової [6] тощо.

Відродження національних мов меншин Донеччини наприкінці 1980-х- на початку 1990- рр. було важливим напрямом наукового пошуку Т. Болбат [7]. Становлення освітньої інфраструктури греків Донеччини висвітлено у монографії К. Балабанова і С. Пахоменка [8]. Цілий ряд дискусійних матеріалів з мовного питання вміщений на сторінках газети „Форум націй” – друкованого органу Конгресу національних громад України [9]. Метою даної статті є характеристика процесу реалізації мовних прав етнічних меншин Донецької області у контексті діяльності національно-культурних товариств.

Слід зауважити, що досліджувана проблема досить чітко розподіляється на два аспекти: 1) питання вивчення, використання, розвитку мов етнічних меншин Донеччини (греків, євреїв, поляків, німців, вірмен тощо); 2) питання статусу російської мови, яка об'єктивно не може вважатися мовою лише російської меншини, адже значна частина населення області (і не тільки росіяни) саме її вважають рідною.

За переписом 2001 р. з 77516 греків рідною російську назвали 70737 (91, 3 %) осіб. Російська є рідною мовою для 95, 9 % євреїв, 88, 7 % німців, 85,5 % білорусів, 77, 5 % поляків, 73, 9 % татар Донеччини. Більш того з 2 744 149 українців Донеччини 1 612 243 (58,7 %) вважають російську мову рідною [10]. Питання російської мови всі роки незалежності України було відчутно заполітизованим і значно виходило за межі діяльності і компетенції громадських об'єднань російської меншини. Це у повній мірі стосується і Донецької області. Враховуючи це, ми залишили поза межами даної статті проблему статусу російської мови і громадсько-культурні та суспільно-політичні ініціативи, спрямовані на його підвищення. Адже вони заслуговують на окреме детальне висвітлення.

Мови етнічних меншин Донеччини (греків, євреїв, поляків, німців тощо) постійно перебували у центрі увазі їх громадських об'єднань (хоча і не в рівній мірі) вже з самого

початку їх створення наприкінці 1980-х. Лібералізація партійно-державної національної політики у роки перебудови, прийняття з 1987 р. ряду партійних документів спрямованих на розвиток національних меншин, і перш за все „Платформи КППС у національному питанні” (1989 р.) відкрили офіційний шлях процесам етнокультурного відродження. У Донецькій області датою початку регіональної етнополітики можна вважати серпень 1987 р. Саме тоді бюро донецького обкому КПУ прийняло ряд постанов, спрямованих на реалізацію національно-культурних запитів меншин. Треба відзначити, що відродження мов меншин Донеччини відбувалося синхронно з відродженням української мови в регіоні і обидва ці процеси знаходилися під контролем партійних органів. При чому спочатку обком КПУ намагався штучно підсилити цю синхронізацію, стримуючи ініціативи активістів української мови і відмовляючи їм у створенні самостійної організації. Так, за сприянням і рекомендацією обкому КПУ 28 січня 1989 р. замість окремого Товариства української мови було створено Товариство рідної мови з секціями національних мов. Така позиція, вочевидь, зумовлювалася певним побоюванням радикалізації українського культурного руху та намаганням придати новій організації інтернаціоналістського характеру. Але вже у квітні 1989 р. первинні організації Донецького Товариства української мови прийняли рішення вести самостійну позасекційну роботу. Це прискорило розпад Товариства рідної мови створеного з ініціативи компартійної влади.

Утім, для меншин ця організація стала першою можливістю для консолідації на офіційному рівні. Так, у 1989 р. як грецька та єврейська секції Товариства рідної мови були засновані Маріупольське міське товариство греків та Обласний Єврейський культурно-просвітницький центр “Алеф” (ОЄКПЦ). Обидві організації чільні позиції своїх статутів віддали питанням відродження рідної мови. І це, не випадково – адже традиційно процеси етнокультурного ренесансу розпочинається з підвищення уваги до мови. Стан занедбаності національних мов зумовлював актуальність цієї проблеми. Нарешті, мовний маркер був запропонований владою як основа для самоорганізації, адже національно-культурні товариства вперше з’явилися як товариства вивчення рідної мови. Отже, мовний аспект став головним чинником початкового етапу інституалізації етнічних меншин. І греки, і євреї зафіксувавши пріоритетність мовних питань зіткнулися не тільки з проблемою катастрофічно низької розповсюдженості національних мов в етнічному середовищі. Неабияку складність являла собою та обставина, що і у грецькій і в єврейській громаді існували по декілька мов, які теоретично претендували на звання національних. У греків це були румейська та урумська – локальні мови, розповсюджені у греків Приазов’я, а також новогрецька мова. У євреїв – іврит та ідиш.

Особливо гострою була ситуація з грецькою меншиною. З одного боку, румейською та урумською мовами здійснювалося побутове спілкування, виходили літературні твори, вони були зареєстровані у Союзі письменників як літературні мови СРСР. Виходячи з цього, окремі представники грецької інтелігенції і насамперед урумський поет В. Кіор вважали за доцільне впровадити в навчання саме румейську та урумську мови. З іншого боку діалектна роздрібненість, лексична обмеженість місцевих грецьких мов, відсутність учителів, та будь-якої навчальної літератури, невирішеність проблеми їх писемності (не всі були готові прийняти кирилицю за кінцевий графічний варіант) унеможливлювали швидке впровадження румейської та урумської у систему освіти й потребували довготривалої теоретичної і практичної роботи, на яку ані у грецьких товариств, ані в обласних структур не було ні можливостей, ані компетенції. Тому, після деяких вагань та консультацій партійних органів, освітян з представниками грецької громадськості у Приазов’ї стали створюватися групи та факультативи з вивчення новогрецької мови. З 1987 р. у двох школах м. Жданова (з 1989 – Маріуполя) було відкрито 2 факультативи з вивчення новогрецької мови. У 1989 р. з ініціативи Маріупольського товариства греків при Маріупольському металургійному

інституті було відкрито курси з вивчення новогрецької мови. У вересні 1990 р. відбулося формування першого в Україні класу із вивченням новогрецької мови як іноземної в загальноосвітній школі № 66 м. Маріуполя. Усього у 1991 р. у 9 школах 6 районів області функціонувало 19 факультативних груп вивчення новогрецької мови.

Євреї Донеччини у статуті спочатку зафіксували компромісний варіант щодо мовного питання. Центр „Алеф” визначив основною метою – „сприяння вивченню, розвитку та використанню рідних мов усіх національностей, що мешкають у Донецькій області, зокрема ідиш та іврит”. Згодом, центр „Алеф” та інші єврейські організації області віддали перевагу вивченню та розвитку як національної мови – мови держави Ізраїль – іврит. Не в останню чергу, це відбулося через прагматичні міркування. Адже центр „Алеф” вже з початку 1990-х рр. зосередив свої пріоритети на підготовки еміграції євреїв Донеччини. Культурно-просвітницьке товариство „Тайфа”, що сформувалося шляхом виходу групи осіб з центру „Алеф” на відміну від нього спрямувала увагу на питання етнокультурного відродження євреїв у Донецькій області, але теж обрала іврит як національну мову. Деяка інша ситуація була у німців Донеччини. Донецьке обласне об’єднання німців (ДООН) “Wiedergeburt” (Відродження) було створено 10 лютого 1990 р. Питання розвитку німецької мови було другорядним у процесі самоорганізації німців і у статутних завданнях. Німецька громада області пов’язувала мовне питання з утворенням національної автономії. Треба відзначити, що на відміну від мов євреїв та греків, німецька мова була презентованою певним чином в освітньому просторі і в доперестроєвську добу, адже її вивчали у середніх школах та вишах як іноземну.

Дискусії щодо придання української мови статусу державної та співіснування на офіційному рівні української та російської мов в умовах реального домінування російської не могли не зачіпати інтереси національних меншин. Між тим, в статутних документах національно-культурних товариств було слабо корельовано завдання відродження рідної мови з процесами розвитку інших мов та взагалі змістом мовного простору у регіоні. Виключенням є тільки статут „Алефу”, в якому зафіксовано, що „Центр виступає за гармонійний розвиток україно-російського та російсько-української двомовності як найбільш прийнятних для області...”. Натомість Українська держава демонструвала толерантність щодо мовних запитів меншин. Після проголошення незалежності України цілий ряд нормативно-правових документів, зокрема, Декларація прав національностей, Закон про національні меншини, і, нарешті, Конституція України гарантували меншинам вивчення і використання їхніх мов. Безпосередня діяльність товариств щодо відродження національних мов відбувалася у таких напрямках – запровадження вивчення національної мови, створення елементів освітньої інфраструктури у вигляді факультативів, класів у загальноосвітніх школах та недільних шкіл; задоволення інформаційних потреб національною мовою; видання та поширення національномовної літератури.

Цілий ряд об’єктивних (кількісні показники меншини, характер мешкання, ступень поширеності та збереження мови) та суб’єктивних (пріоритети етнічних лідерів, організаційні і фінансові можливості товариств, ступень затребуваності національної мови у середовищі меншин) зумовлювали різну кількісну і якісну динаміку процесів відродження мови у різних етнічних меншин. Найбільш повну мовно-освітню інфраструктуру створили греки. Вона включає вивчення новогрецької мови як предмету чи як факультативу у загальноосвітніх школах та підготовку вчителів новогрецької мови у Маріупольському державному гуманітарному університеті (МДГУ), де у 2002 р. був утворений єдиний в Україні факультет грецької філології. Саме МДГУ спільно з всеукраїнським громадським об’єднанням грецької меншини - Федерацією грецьких товариств України (ФГТУ) є головними ініціаторами та рушійними силами розвитку грецької національної освіти. ФГТУ не тільки поставила освітню справу одним з головних завдань, але й наполегливо його

виконувала. Це відрізняло дане об'єднання від Союзу греків України (постав у 1991 р. на місті Республіканського товариства греків України), що у першій половині 1990-х рр. не спромігся організувати системне вивчення новогрецької мови, ані у загальноосвітніх школах, ані на курсах при грецьких товариствах. Програми розвитку національної освіти, що складала Федерація, починаючи з другої половини 1990-х рр. реалізовувалися за підтримки цілого ряду зацікавлених установ, як в Україні, так і Греції – Генерального секретаріату у справах греків зарубіжжя Міністерства закордонних справ Грецької Республіки, Міністерства освіти і релігії Грецької республіки, Всесвітньої Ради греків зарубіжжя, Посольства Грецької Республіки в Україні, Генерального консульства Грецької Республіки в Маріуполі, МДГУ тощо.

Іврит вивчається на Донеччині переважно факультативно. Кількість учнів протягом першої половини 2000-х рр. становила приблизно 290 -300 осіб. Якщо вивчення новогрецької більш інтегровано у загальноосвітню систему, вивчення івриту зосереджено у приватних закладах. Створення таких установ бере свій початок з кінця 1990-х – початку 2000-х рр. Саме у такому закладі - вищій духовній семінарії – єшива „Томхей Тмімім” (40 слухачів, на 2006 р.) іврит вивчається як предмет. До вступу у семінарію готує середній спеціальний учбовий заклад „Теплий дім” „Єшива – ктана”. Також працює загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів „Ор Менахем” з вивчення івриту, національної музики та традицій, в якій навчається 305 учнів. З 1998 р. лекційну роботу проводить Донецький Народний університет єврейської культури, що має лекторії не тільки в обласному центрі, а й Макіївці, Горлівці, Маріуполі тощо.

Громадські об'єднання поляків Донеччини як і інші національно-культурні організації на одне з чільних місць висувають питання вивчення національної мови. Польську мову на території Донецької області факультативно вивчають у загальноосвітніх школах №№ 14, 17, 68 м Донецька, № 34 м. Макіївка та Донецькому технічному коледжі. Протягом 2000-х рр. спостерігається тенденція поступового збільшення бажаючих вивчати польську мову. У 2002/2003 н.р. існувало 4 класи в яких навчалося 36 учнів, а у 2003/2004 н.р. кількість класів збільшилася до 6, а учнів – до 75. Популярністю користуються курси польської мови у Маріуполі при Приазовському державному технічному університеті. Ряд вищих навчальних закладів, а саме, Донецький державний університет управління, Донецький національний технічний університет, Донбаська національна академія будівництва та архітектури (м. Макіївка), Маріупольський державний гуманітарний університет та Приазовський державний технічний університет (м. Маріуполь) мають факультативні групи з вивчення польської мови. У них навчається 200 студентів.

Створення недільних шкіл було одним із пріоритетних освітніх ініціатив громадських об'єднань етнічних меншин. Адже в таких школах не тільки вивчається національна мова але й відбувається важливий процес усвідомлення дітьми своєї належності до етнонаціональної спільноти. Натомість протягом довгого часу такі навчальні заклади не мали статусу юридичної особи. Згідно з чинним законодавством, право створювати та фінансувати недільні школи мають винятково органи місцевого самоврядування. У зв'язку з втратою національно-культурними товариствами права на участь у виборах на місцях може скластися так, що відстоювати у міськрадах їх інтереси та права на рідну мову, в т.ч. у формі діяльності недільних шкіл буде нікому. Ця ситуація, напевне, не загрожує регіонам компактного мешкання меншин, із сильними та активними громадськими організаціями, що знаходять важелі лобювання власних інтересів в органах місцевої влади (зокрема, греки в Донецькій області). Але для інших меншин справа утворення недільної школи цілком може наштовхнутися на серйозні проблеми. Так, у Донецькій області протягом 1990-2000 –х рр. стабільно існувало 6-7 грецьких недільних шкіл. Натомість, німецькі недільні школи, що існували з 1996 р., у 2002 припинили функціонування. Усього рік працювала грузинська

недільна школа. Взагалі пік розвитку такої форми навчання прийшовся на Донеччині на 2002/2003 н.р. Тоді в області функціонувало 18 недільних шкіл. У 2006 р. їх кількість скоротилася навпіл – до 9. Водночас, для татар та вірмен, що зберегли недільні школи вони є чи не єдиною можливістю засвоєння рідної мови підростаючим поколінням.

Вивчення національних мов на курсах при товариствах було поширеним наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Воно мало переважно аматорський характер і з кінця 1990-х через низьку затребуваність невпинно скорочується. Але для нечисленних меншин із слабо розвинутою культурною інфраструктурою саме така форма залучення до національної мови є єдиною можливою. У м. Донецьку, Макіївці, Краматорську на курсах при громадських національно – культурних формуваннях поляків вивчається польська мова, історія, традиції та звичаї з охопленням 250 слухачів. У центрі „Белорусинки” при Донецькій громадській організації „Культурно – просвітницькому товаристві білорусів „Неман” вивчається мова, історія, культура та традиції білоруського народу.

На процес етнокультурного відродження впливають засоби масової інформації, зокрема періодична преса, а в першу чергу, ті видання, які мають відповідне призначення. У 1990 р. Республіканським товариством греків України (з 1991 р. – Союз греків України) було засновано газету „Логос”. Утім, не вдалося створити міцну фінансову базу для видання, газета виходила вкрай нерегулярно і власною долею відображала всі ті негаразди, які спіткали її засновників – Союз греків України. Друкованим органом Федерації грецьких товариств України є газета “Елліни України”, яка видається з березня 1996 р. З часу заснування газета чітко витримувала свою тематичну спрямованість у таких напрямках: актуальні проблеми національного руху, його організаційні питання; література і мистецтво греків України; проблеми науково-краснзнавчого характеру.

Серед регіональних грецьких товариств газету мають Маріупольське грецьке товариство („Хронос”, виходить з 1994 р., у період 1994 -1997 рр. - епізодично, під назвою „Елліни Приазов'я), Донецьке грецьке товариство („Камбана”, виходить з 2003 р.).. Загальний тираж щомісяця грецьких видань складає 3,0 тис. прим. Протягом усього періоду свого існування виходять виключно за рахунок спонсорів та фінансової допомоги грецької сторони. Слід зазначити, що усі грецькі видання друкувалися не грецькою, і не державною мовою, а російською. Тільки окремі матеріали грецьких газет публікувалися новогрецькою чи українською. Це обумовлено тим, що більшість українських греків (88,5 %) є російськомовними.

Протягом 1990-х рр. з деякою перервою виходили в ефір радіопередачі грецькою мовою. Так, з 1992 р. до 1997 р. на регіональному “Радіо Приазов'я” 2 рази на тиждень виходили передачі румейською і урумською мовами. З березня 1998 р. було запроваджено радіопередачу “Каліспера”, але тільки російською і новогрецькою. З 2001 р. вихід радіопередачі призупинився у зв'язку із згорненням фінансування з боку Генерального секретаріату у справах греків зарубіжжя. З 2006 р. передачі новогрецькою були поновлені на „Радіо Приазов'я”.

Отже, єдиним постійним засобом задоволення інформаційних потреб є грецька, переважно російськомовна, преса, а грецьке слово поки що фрагментарно присутнє в національних ЗМІ.

Розвинену медійну інфраструктуру створили поляки. З жовтня 2001 року на обласному радіо щомісяця виходить передача „Польська хвиля Донбасу”, обсягом ефірного мовлення 0,5 годин. На обласному телебаченні, починаючи з грудня 2002 року щомісяця на регулярній основі транслюється телевізійна програма „TV поляків Донбасу”, обсягом ефірного часу 0,5 годин. Загальний тираж газети „Поляки Донбасу”, щомісяця складає 3,0 тис. прим.

У першій половині 1990-х рр. Єдиним друкованим органом єврейської громади була

російськомовна газета „Алеф”, створена у 1990 р. Вона видавалася тиражем 7 тис. примірників, але виходила нерегулярно. Газета поміщала передруки з ізраїльської преси, місцеву хроніку єврейського руху, гострі публіцистичні матеріали, спрямовані проти антисемітизму. Зараз для єврейського населення області видаються газети „Наша жизнь в диаспоре и дома” двічі на місяць, загальним тиражем 5,5 тис. прим., журнал „А идише мамэ” щомісяця, загальним тиражем 1,5 тис. прим. Єврейська преса Донеччини є переважно російськомовною, але певна частина матеріалу друкується івритом.

Власні видання мають обласне товариство вірмен (газета „Армянский вестник - Наири”) і Донецький обласний татарський культурний центр („Наш дом – Украина”). В обласній газеті „Світлиця” щомісяця друкується сторінка білоруською мовою про життєдіяльність Донецької громадської організації „Культурно – просвітницьке товариство білорусів „Неман”.

Видання і поширення літератури національною мовою є найменш задіяною ділянкою роботи національно-культурних товариств у мовному питанні. Вочевидь вдається фінансова складність видавничої справи. Для тих меншин (греки, євреї) що мають відповідні можливості постає інша проблема – низька ступень розповсюдженості національних мов, а отже мала затребуваність подібних видань. Утім, Федерація грецьких товариств України весь час свого існування майже регулярно видає збірки поезій румейською чи урумською. До справи поширення національною літературою залучаються бібліотеки. Сектор єврейської літератури є в Артемівській центральній міській бібліотеці. В районах, де компактно проживають представники грецької національності, а саме у с. Сартана (м. Маріуполь), с. Гранітне Тельманівського району, сс. Роздольне та Стили Старобешівського району, с. Ялта Першотравневого району, с. Мала Янісоль Володарського району створено інноваційні типи бібліотек – бібліотеки грецької культури.

Отже, питання відродження національної мови постійно перебували у центрі увазі їх громадських об’єднань етнічних меншин Донецької області вже з самого початку їх організації наприкінці 1980-х рр. Створення елементів національного шкільництва у різних формах (класи, факультативи, недільні школи, приватні навчальні заклади); формування національно мовних ЗМІ та видання національно мовної літератури були основними напрямками діяльності у справі відродження національних мов. Особливу активність виказували національно-культурні товариства греків та євреїв. Становлення мовно-освітньої та медійної інфраструктури цих меншин багато в чому відбувалося за допомогою державних та громадських інституцій етнічної Батьківщини. Серед актуальних проблем сьогоденного стану реалізації мовних гарантій етнічних меншин Донеччини слід назвати - перетворення Європейської Хартії національних мов та мов меншин із механізму захисту зникаючих мов на інструмент політичної боротьби під гаслом захисту російської мови; відсутність будь-яких елементів підтримки мовного середовища (факультативи, курси, ЗМІ) у громадських об’єднань нечисленних меншин Донеччини (литовці, грузини, болгары тощо).

Список використаної літератури

1. Шульга М. Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики // Проекты законов о языках – экспертный анализ. – К., 2000. – С. 7-22.
2. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005. – 315 с.
3. Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширення толерантності в поліетнічному суспільстві. — К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. — С. 9—40.
4. Римаренко Ю. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – Л.: Юрінком, 1995. – 272 с.

5. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. –К.: Фоліант, 2005. – 634 с.
6. Ермолова В. Современные реалии и системный подход к решению проблем удовлетворения этнокультурных потребностей // Права людини в поліетнічному суспільстві / Упоряд. Санченко А. – К., 2004. – С. 127-131.
7. Болбат Т. Национальный вопрос в деятельности общественных объединений Донбасса:(вторая половина 80-х - начало 90-х годов) : Дис...канд.ист.наук: 07.00.01 / Донецкий ун-т. — Донецк, 1993. — 317 с.
8. Балабанов К., Пахоменко С. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. – Маріуполь, 2006. – 260 с.
9. Вискуб С. Мовне питання: боротьба за права меншин чи за голоси виборців? // Форум націй. - 2005. - № 11 (42); Кот С. Мовна хартія: на Захід чи на Схід? // Форум націй. – 2006. - № 10 (53); Кулик В. „Регіональний” закон про українську двомовність // Форум націй. – 2007. - № 1 (56).
10. Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник // Державний комітет статистики України. Донецьке обласне управління статистики.—Донецьк, 2003. – С.11.

Стаття надійшла до редакції 9.12.2013

A.Z. Shaihatdinov

THE LANGUAGE POLICY OF THE STATE AS A FACTOR OF PRESERVATION OF NATIONAL CULTURES OF ETHNIC MINORITIES DONBASS.

In the article the main activities of national cultural societies Donetsk region in the resurgence of national languages. Analyzed the achievements and challenges of the National Primary Education, the peculiarities of Sunday schools, the media described the ethnic communities and the degree of their use of national languages.

Keywords: *national-cultural societies, ethnic minorities, cultural infrastructure, ethno-cultural revival.*